

О.А. Исаков, Ж.Ж. Бапанова*, А.Г. Тлеген

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Авторлар туралы ақпарат:

Исаков Ондасын Абдирашидович – т.ғ.д., құрылыс профессоры, сәулет өнері профессоры, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0001-8460-3308>, email: abdirashidovich@mail.ru

Бапанова Жанар Жумановна – магистр, аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0002-0674-0048>, email: bapanovajanar@gmail.com

Тлеген Айғаным Габидовна – магистрант, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0001-7463-5031>, email: aiganymka_alixan@mail.ru

Автор корреспондент: email: bapanovajanar@gmail.com

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ СӘУЛЕТІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдағы қазақ сәулетінің даму тарихын зерттеудің кейбір нәтижелері берілген. Сол кездегі тұрғын және қоғамдық ғимараттар, «Қоржын» деп аталатын тұрғын үйдің жаңа түрі, «Қазіргі заманғы» қалалық тұрғын үйлер, қоғамдық ғимараттар, атап айтқанда мешіт ғимараттары, сондай-ақ сәулеттің дамуы, сәулет композицияларының заңдылықтары кең көлемде сипатталған. Сонымен қатар, қазіргі уақытта XIX ғасыр ғимараттарының сәулет элементтерін қолдану туралы айтылады.

Түйін сөздер: қазақтың киіз үйі, мешіттер, тұрғын үйлердің типтері, қазақ сәулеті, сәулет элементтері, құрылыс конструкциялары.

Кіріспе

Қазақстанның ұлттық сәулетінің эволюциясын зерделеу қажеттілігі және оның қазіргі заманғы сәулетке әсері республика мемлекеттік тәуелсіздік алғаннан кейінгі ғылымның дамуының барысынан туындады. Қазақстанда, басқа посткеңестік елдердегідей, ғылыми және қоғамдық-саяси ортада халықтың қалың топтарының арасында мәдени мұраны зерттеуге, ұлттық мәдениетті сәйкестендіруге, оның тарихи кеңістіктегі рөлі мен орнын анықтауға деген қызығушылық едәуір артты.

XIX ғасырда қазақ халқының тарихы мен мәдениеті бірнеше рет археологтардың, сәулетшілердің, өнер тарихшыларының, тарихшылардың және лингвистердің назарында болды. Зерттеушілердің жұмыстары қазақ халқының қалыптасуы, қазақтардың этногеникалық және тарихи-мәдени байланыстары, қазақ мемлекеттілігінің пайда болуы, Қазақстанның қолданбалы және бейнелеу өнері сәулет әдебиетінің дамуы сияқты кең ауқымды ғылыми тақырыптарға арналған.

Материалдар мен әдістер

XIX ғасырдағы қазақ сәулетінің дамуына арналған әдеби дереккөздерді, жобалық материалдарды, мұрағаттық деректерді кешенді талдау негізінде құрылады.

Қазақтардың көшпелі тұрғын үйінің қалыптасуы функционалдық белгілері бойынша XIX ғасырда аяқталады, негізгі түрі – ұлттық өзгешелігі мен өңірлік ерекшеліктерінің айқын бейнесі Қазақ киіз үйінің көрінісінде табылуы.

Киіз үйлер өздерінің мәдени-тұрмыстық жағдайлары бойынша 4 негізгі топқа бөлінеді:

1. Әкімшілік-қоғамдық сипаттағы, қонақ үй (қонақ үй);
2. Негізгі тұрғын үй (отбасы басшысы – үлкен үй, ақ үй, боз үй) жеке отбасының қарапайым киіз үйі, жас жұбайлар үйі (отау және күйме);
3. Жорық (жолым үй, қос, күрке, аблайша);
4. Шаруашылық-тұрмыстық (тамақ дайындау және азық-түлікті сақтау үшін – ас үй).

Қондырмалы киіз үйлер, қонақ үйлер, жазғы тұрғын үйлер өздерінің сәулет-көркемдік құрылысы бойынша Қазақстанда таралған және дамыған қыпшақ (қазақ) және қалмақ (торғауыт) болып бөлінеді. Сфералық жабыны бар киіз үйдің қазақ тұрпаты XVIII – XIX ғасырдың басында қалыптасты, қалмақ тұрпаты бүгінгі күнге дейін сақталды. Осылайша, Қазақстанның көшпелі қоғамында сәулет-көркемдік ойы ерекше жағдайларда дамыды, жеңіл, берік, әдемі және пайдалы болатын тұрғын үй түрін жасауға бағытталды. Жеке отбасының, әдетте, бірнеше киіз үйі болғанын атап өту қажет.

Қазақстанның Ресейге қосылуы «Шошқалы» (жер және жартылай жер) аясында тұрғын үй тұрғысынан тікбұрышты, неғұрлым қарқынды дамуға алып келген отырықшы шаруашылық жүргізу нысанының дамуына ықпал етті. Әдетте қабырғалары мен жалпақ шатыры бар тұрғын үйлердің жергілікті түрлерімен қатар, орыс иммигранттарының саятшаларының, украиндық мазанкалардың және өзбек үйлерінің кесілген бөренелерінен таба аласыз. Қазақстанның батыс және солтүстік-батыс аудандарында суық және ұзақ қыс мезгілінде барлық қажетті үй-жайлардың ықшам орналасуымен ерекшеленетін тұрғын үй жайының жалпы жоспарлау шешімі әзірленді. Бір үлкен құрылымға біріктірілген ферма ғимараттары, мал бөлмелері, азық-түлік пен жабдықтарды сақтауға арналған қоймалар тікелей тұрғын үйге жақын орналасқан. Сөрелердегі жеңіл ағаш жабын ішкі жағынан бөлек бөлмелерге бөлінген осындай үлкен құрылымды жабуға мүмкіндік берді [1].

Әсіресе XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақтардың тұрғын үйін дамыту тұрғысынан айтарлықтай өзгерістер болды. Бұрынғы бір бөлмелі үйдің орнына халықтың ауқатты бөлігі екі бөлмелі, көбінесе үш және төрт бөлмелі үйлерге ие болды. Бұл процесс ауылдық тұрғын үй түрінің түбегейлі өзгеруіне ықпал етті. Оның сәулеттік-кеңістіктік құрылымы негізгі қонақ бөлмесінен, ас үйден, үйдің алдындағы айваннан, асханадан, ферма ғимараттарынан және мал үй-жайларынан тұрды, тұрғын үй құрамын функционалдық сипаттамалары бойынша саралау жүргізілді, бірақ кеңістікті, әсіресе қонақ бөлме мен асханасын сәулеттік-көркемдік ұйымдастыру дәстүрлі құрылымды толығымен сақтап қалды.

Жетісу ауданында «қоржын» деп аталатын тұрғын үйдің жаңа түрі пайда болды (1-сур.).



1-сурет – Қоржын үй (ішкі көрініс)

Ресейден қоныс аударушылар мен өлкенің байырғы тұрғындары сәулет-функционалдық және көркемдік ерекшеліктері бойынша отырықшы шаруашылық нысанына көшкен қалалар мен басқа да елді мекендерде салынған тұрғын үйлердің Қазақстан үшін жаңа түрін төрт түрге бөлуге болады. Ең көп тарағаны – бір қабатты, негізінен 4-5 бөлмелі, ауланың үй-жайлары бөрленелерден немесе кірпіштен жасалған. Екінші түрі – бір немесе екі қабатты ағаш ғимараттар. Үшіншісі – 2 қабатты қалалық көп бөлмелі кірпіштен салынған тұрғын үйлер. Төртінші – «модерн» стиліндегі 2 қабатты көп бөлмелі қалалық тұрғын үй.

XIX ғасырдың бірінші жартысында құрылыс ісі негізінен Батыс және Орталық Қазақстанда қолдау тапты. Батыста үлкен мемориалдық ғимараттар салына бастады. Олардың сәулетінде жаңа нәрсе – сәулетшілердің «аруақ» үлгісін – ата-баба рухы мен оған мәңгілік үй идеясын жақсы көрсету үшін композицияны жетілдіруге деген ұмтылысы. Тайшық (XIX ғасырдың басы), Төлек (XIX ғасырдың 30-жылдары), Төрт-қора (XIX ғасырдың 40-жылдары) кесенелерінің және т.б жоғарыда аталған құрылымдардың пайда болуында XIX ғасырға тән белгілер бар. Қасбеттерде (Ресей арқылы келген еуропалық сәулеттің ықпалының дәлелі) орталық-шатырлы типтегі кесененің пайда болуы Қазақстан үшін жаңа болып табылады [2].

Халық сәулеті тарихында XIX ғасырдың соңғы үштен бірі ерекше орын алады, онда негізінен Қазақстанның оңтүстік, орталық және батыс аудандарында осы заңды процестің нағыз гүлденуі орын алды. Бұған Баб ата мешітінің, Жабраил, Мирали-баба, Жүсіпбек кесенелерінің Түркістан, Қара сопы, Қызылорда, Сағындық, Жантай, Ақтөбе, Жамбыл облыстарындағы Байтымбет кесенелерінің сәулеті дәлел. Қабір тастарының негізгі сәулеттік-жоспарлау шешімі порталды-күмбезді түрі болып қала берді. Сәулетшілер әлі де құрылымның негізгі көлемінің пластикасын білуге тырысты, тек қажет болған жағдайда олар декорацияға бет бұрды. Негізгі кіру порталына, әсіресе оның фланк элементтеріне назар аударылды. Мысал ретінде XIX ғасырдың соңында салынған Сайрамдағы Мирали баба кесенесін (2-сур.), Тұрбат ауылындағы Жабраилді атауға болады.



2-сурет – Мирали баба кесенесі

XIX ғасырдың аяғындағы Қазақстан сәулет өнеріндегі жаңашыл үрдістерді ерекшелей отырып, оңтүстік өңірде орталықты-шатырлы және қабір үсті құрылыстарының жаңа, көп күмбезді түрлерінің пайда болуына назар аудармауға болмайды. Біріншісінің мысалы – Түркістан облысы Тасты ауылындағы Рүстембек кесенесі. Сағындық кесенесі Қазақстанда ерекше таралмаған ерекше бесбұрышты түр болып табылады.

XIX ғасырдың соңғы үштен бірі Батыс Қазақстан сәулетінің гүлдену кезеңі болды, ол кезде салыстырмалы түрде қысқа уақыт аралығында көптеген құрылыстар пайда болды: Иманбай (1870 жыл), Ерғали (1874 жыл), Мырзамұрын (1880 жыл), Жұбан (1895-1896 жылдар), Айтман (1897-1898 жылдар), Омар және Тура (1897 жыл) және Н. Қалышұлы (1900 жыл) кесенелері, олар Батыс Қазақстан сәулетінің інжу-маржандары ғана емес, бүкіл қазақ сәулетінің құндылығы болып табылады.

1895-1896 жылдары салынған Жұбан кесенесі, Дәулеттау шатқалының солтүстік-шығысындағы, төменгі Ембі атырауының солтүстік-шығыс бөлігіндегі аласа шоқының басында шебер Нұғман осы кезеңдегі ең ірі жұмыс болып табылады. Оның құрылысында қасбеттерді байыту мен нығайтудың белсенді басталған процесі 1897 жылы салынған Омар мен Тура кесенесінің сәулетінде шарықтау шегіне жетті (3-сур.). Кесененің сәулет-көркемдік қасиеттерін талдау нәтижелері оны жасаушылар сәулет композициясының заңдылықтарын, Қазақстанның халық сәулетшілігінде қалыптасу принциптерін таңқаларлық нәзік және ауқымды түсінгенін, сондай-ақ сәулет формаларын тектоникаға, ырғаққа, симметрияға және т.б. үйлестіру құралдарына кәсіби түрде жүгінгенін айтуға мүмкіндік береді.

Ғасырдың басында Маңғышлақтағы Сенек ауылындағы Нұрберген Қалышев кесенесінде махаббат идеясы мен сұлулыққа деген ұмтылысты бейнелейтін құрылыстың ең жарқын бейнесін жасау ізденістері керемет көрініс тапты. Жаңа шешімдер оның сәулетіне әртүрлі дыбыс берді және сәулетшілердің бірнеше ұрпағын іздеуді қисынды аяқтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, күмбездің

цилиндрлік барабаны биіктігіне қарай ұлғайтылып, қасбеттер жазықтығының сыртқы жағына қарай жылжытылып, Батыс Қазақстанның халық сәулетшілігінде кең тараған [3].



3-сурет – Омар мен Тұр күмбезтамы

Қазақ өлкесінің Ресейге қосылуынан кейін Қазақстанның дамушы Ресей капитализмінің экономикалық жүйесіне қосылуына ықпал етті. Жаңа елді мекендерде өндіріс объектілерінің пайда болуы ислам дінін ұстанған байырғы халықтың даладан кетуіне ықпал етті, бұл қалаларда құрылыстар мен мешіттер салуды талап етті. XIX ғасырдағы мешіттердің сәулетін талдау сәулет-кеңістіктік құрылыстың белгілі бір ортақтығы аясында олардың аймақтық айырмашылығы бар екенін көрсетті.

Осы кезеңдегі Қазақстан мешітінің сәулеттік композициясы бойынша келесі топтарға бөлуге болады:

- ортаазиялық белгілері бар (жазғы, қысқы залдардан және ашық ауладан тұратын айвандары бар аркалы-күмбезді);
- мұнараның мешіттің тікбұрышты көлемінің ортасынан жоғары, ал негізгі кіреберістің бүйірінде орналасуымен;
- барлық үй-жайларды ось бойымен орналастырумен, кіреберіс бөлігінің үстінде мұнарамен және мешіт залының үстінде күмбезден;
- жеке тұрғызылған мұнарасы бар мешіттер және Қиыр Шығыс сәулеті бар ғимараттар.

Бірінші топ Түркістан облысында таралды: Шымкенттегі мешіт (XIX ғасырдың соңы, Амангелді көшесі, 29), Ишкент мешіті (XIX ғасыр), Шаян ауылындағы мешіт (XIX ғасыр) (4-сур.), Қарнақ ауылындағы мешіт (XIX ғасыр) (5-сур.) және басқалар. Олардың көлемдік-жоспарлау құрылымы бірдей квадрат ұяшықтардан тұрады.



4-сурет – Шаян ауылындағы мешіт



5-сурет – Қарнақ ауылындағы мешіт

Мешіттердің екінші тобының негізгі залы көбінесе арка-күмбезді еден жүйесімен шешіледі, ал сол және оң жақта орналасқан, кейде тірек-сәулелік жүйенің айван кіреберісінен «васижуп» типті тегіс сәулелі шатырмен жабылған. Бұл топқа Қали Жүніс, Әбдіқадыр (XX ғасырдың басы), Үшарал мешіті (1900 жыл), Созақ мешіті (XIX ғасырдың аяғы) және басқалары жатады.

Хан ордасындағы мешіттер (1835 жыл), Ғабдолла Тоқай (XIX ғасырдың 80-жылдары) Қазақстан мешіттерінің келесі тобының үлгілері болуы мүмкін. Ғабдулла Тоқай мешіті XVI ғасырдағы орыс діни сәулет өнерінің биік шатырын еске түсіретін намаз залының үстінде орналасқан биік мұнарамен ерекшеленеді. Мешіттердің бұл тобының кейбір түрлері Қазалы мен Қостанайдың үлкен соборлық мешіттері, Қызылордадағы Айтбай мешіті (6-сур.) болып табылады. Ноғай немесе Қазалы мешіті 1894 жылы көпес Хусаиновтың қаражатына салынған.



6-сурет – Айтбай мешіті

Солтүстік және Шығыс Қазақстанның бірқатар мешіттерінің көлемдік-жоспарлау құрылымының типтік жалпы композициялық сызбасы анықталды. Бұл композицияның осьтік шешімі, кіреберістен михрабқа дейінгі көлемді

дамыту, ғимараттың кеңістіктік бөлінуі, әдетте, үш, екі және бір терезесі бар қасбет бетінің мүшелерінен көрінеді. Ғимараттың үш терезедегі бір бөлігі текше көлеміне жатады, оның төбесінен, әдетте, алты сегіз бұрышты немесе дөңгелек барабанға күмбез көтеріледі. Залдың көлеміне тар және төменгі павильон, сонымен қатар мұнара көтерілген кіреберіс бөлігінің көлемі азаяды.

Мысал ретінде Гагарин көшесіндегі Құрманғалидың бір мұнаралы мешітінің (XIX ғасырдың бірінші жартысы, Стамбулдан келген сәулетші Ғабдолла Эфенди), Тыныбай (Семей өзен вокзалы ауданында), С.Мұқанов көшесіндегі мешіттерді (XIX ғасырдың ортасы) және Петропавлдағы Киров көшесін (XIX ғасыр), Көкшетау қаласындағы Урицкий көшесіндегі мешітті (XIX ғасыр) және Қазақстан мешіттерінің үшінші тобына кіретін басқа да мешіттерді айтуға болады.

Бұл топтың ең ірі және тән үлгісі Семейдегі бір мұнаралы мешіт болып табылады. Оның көлемді-жоспарлау шешімі Семейдің өзінде де, одан тыс жерлерде де басқа мешіттердің сәулетіне елеулі әсер етті. Бұл топтың кейбір түрлері 1897 жылы салынған Оралдағы мешіт ғимараты болуы мүмкін.

Қазақстандағы исламның діни ғимараттарының ішінде шағын топты жеке мұнаралары бар мешіттер құрайды. Осы топтың ең жарқын үлгілері ретінде Семейдегі Қазалы үлкен мешіті деп аталатын екі мұнаралы мешітті атап өтуге болады. Ғимараттың сәулеттік құрамының ерекшеліктерін талдау оның сәулеттік және көркемдік шешімі сәулетшілердің үлкен шеберлігін көрсететін бірнеше негізгі әдістерден тұратындығын көрсетеді:

- жіңішке және жеңіл кіру павильоны залдың кең және ауқымды көлеміне қарсы;

- кіру порталын құрайтын көлемдер тобының тәуелсіз шешімі атап өтілді; мұнаралардың пропорцияларында бөліктердің дәйекті және тұрақты төмендеуі байқалады, бұл мұнаралардың биіктігінің елесін жасайды;

- бүйір қасбеттердегі пиластер түріндегі қабырғаның қалыңдауы залдың ішкі төрт бағаналы құрылымының көрінісі болып табылады;

- қабырға мен ғимарат элементтерінің тектоникасы ерекше атап өтілді;

- жалпы, ғимараттың терең-кеңістіктік құрамы салтанаттылықты тудырады, михрабқа қарай жылжу кезінде қасиетті шиеленісті арттырады.

Сонымен қатар, ғимараттың сәулеттік шешімі оның өзіндік эклектикалық екенін көрсетеді, бірнеше стиль қабаттарынан тұрады және бұл XIX ғасырдың ортасы мен екінші жартысына тән экспрессивтіліктің жаңа құралдарын іздеудің типтік мысалы болып табылады [4].

Көлденең ашық және қараңғы жолақтардың қасбеттеріндегі ауысулар түрік мешіттерінің қасбеттерін безендіруге ұқсайды; ат тәрізді аркалармен терезе саңылаулары Испан-магриб сәулетінің аркаларына ұқсайды, бірақ сонымен бірге Готика («раушан» терезелері) және қазіргі заманғы (Арқа құрылымы) сәулет өнеріне ұқсас түрлері де бар. Кіреберіс павильонның үстіндегі сәулелі күмбез орыс сәулетінің тікелей әсерінен пайда болуы мүмкін және одан да күрделі тамыры болуы мүмкін (сәулелі күмбез Солтүстік Африкадан Жапонияға дейін таралған). Карниздерде крекерді қолдану, олардың ішкі элемент

түріндегі дизайны орыс классицизмі арқылы қабылданған классикада айқын пайда болады. Осы топтағы мешіттердің тағы бір мысалы – Қазалыдағы үлкен мешіт деп аталатын Орта Азия мешіттерінің қазақстандық нұсқасы ретінде назар аударуға тұрарлық.

XIX ғасырдың соңындағы Қазақстан сәулетінде бірінші гильдия саудагері Валибай Йолдашев 1887-1892 жылдары Жаркентте салған мешіт-медресе кешені ерекше орын алады. Қаланың орталық бөлігінде бүкіл кварталды алып жатқан кешен «сызбасыз» салынған деп айтылғанмен, ол қала құрылысында да, сәулет-жоспарлау қатынастарында да өзінің ойлауымен ерекшеленеді.

Мешіттің оңтүстік-батыс жағында михрабтың төртбұрышты өрнегі бар тікбұрышты жоспары бар, бұл сәулеті Қытай мен жергілікті сәулет дәстүрлерін біріктіретін үлкен құрылым. «У-дянь» мешітінің төрт бұрышты өзара перпендикуляр шешілген төбелері, үлкен шығуы бар, барлығы 122 ағаш бағаналар мен қабырғалардан шығатын доугундармен бекітілген. Михраб бөлігінің текше көлемінің үстінде сегіз бұрышты екі деңгейлі Қытай-Қиыр Шығыс пагодасы көтеріледі, мысалы, «тин» – кішкентай ашық беседка.

Интерьерде гипс тақтайшалары бар қабырға жазықтығының сәндік дизайны ерекше назар аударуға тұрарлық. Мешіттің басты ғибадатханасы михраб тауашасына қарай жылжып келе жатқанда, кеңістіктің эмоционалды қанықтылығы жоғарылайды, ол михраб қабырғасының жазықтығында өзінің шыңына жетеді және тауашаның сфералық жабынында үлкен сталактиттік мотивтермен аяқталады. Бұл, әрине, мешіттің ішкі көрінісіне және ең бастысы михрабқа ұлттық дыбыс бере алған Қазақстанның халық шеберлерінің (Хасан Пулата, Рузи Селим және басқалар) үлкен жетістігі.

Жергілікті халықтық дәстүрлер кешеннің маңызды нысаны – негізгі кіреберіс сәулетінде көрініс тапты, ол пештак түрінде шешілді – үш күмбезді бөлмелері бар медресенің порталы. Шығыс жағындағы бұл үш үй-жай екі бұрышты мұнарасы бар биік салтанатты пештакпен жабылған сияқты – киттері эпиграфиялық жазулармен толтырылған гулдаста, канос (орталық Арка үстіндегі учаске) – гүлді ою-өрнекпен, дөңгелек ислими мен ағаш қақпалары бар равак аркасымен жабылған.

Жаркенттегі Валибай мешіті кешенінің сәулеті әртүрлі стильдердің араласуының жарқын мысалы болып табылады, бұл XIX ғасырдың соңындағы Қазақстанның барлық сәулетінің бағыттылығымен сипатталады.

XV ғасырда Түркістанда Әли-Қожа-ата кесенесінің-мешітінің құрылысы кезінде қайталанған, XIV ғасырда Қожа Ахмет Яссауи ханака кесенесінің салынуымен пайда болған ғимараттардың мемориалдық-ғибадат кешенінің ерекше түрі XIX ғасырдың ортасында Баба-ата ауылында қайта жанданды [5].

Ресейге қосылғаннан кейін Қазақстанның сәулет өнеріне орыс-Еуропалық сәулет және қала құрылысы дәстүрлері белсенді ене бастады. Олардың ішінде үлкен шығармашылық күштерді тартқан христиандық діни ғимараттар ерекше орын алады.

Нәтижелер мен талқылау

Құрылыстың пластикалық шешімінде шартты түрде басым тақырып негізінде топтастырыла отырып, XIX ғасырдың сәулет және көркемдік формалары XV ғасыр сәулетінің кейбір аймақтық тенденцияларының сақталуын және Бүкілресейлік процеске Қазақстанның сәулет өнерінің белсенді қосылуының арқасында енгізілген бірқатар жаңа бағыттарды көрсететін келесі жолдармен ұсынылуы мүмкін.

Аймақтық кірпіш құрылымы тұрғысынан сферокониялық және эллипсоидты формадағы күмбезді және күмбезсіз құрылымдар қарапайым кірпіш пен тікбұрышты саңылаулардың қарапайым түрімен таралады. Бірқатар ғимараттар бастапқыда болды немесе кейіннен деформацияға байланысты көлемнің геометриялық дәл емес конфигурациясын алды. Биік текше тәрізді немесе призмалық негіздерде бір немесе бірнеше күмбезі бар құрылымдар, сондай-ақ бүктелген пирамида тәрізді ғимараттар бар. Олардың пластикасында кейде бір немесе екі бөліктен тұратын карниздер болады.

Кірпіш стилінің сәулеттік және көркемдік формаларынан рустикалық пышақтар мен платондар, сына тәрізді линтельдер, әртүрлі мөлшердегі бұйра кронштейндер мен дентикулалар, қарапайым және пішінді кірпіштің бірнеше түрін, екі және үш бөліктен тұратын қарапайым және аркалы белдіктер, күрделі контурлы қыстырғыштар белсенді қолданылады.

Орыс стилі қарапайым алдыңғы және пішінді кірпіштен, сылақтан, шыбықтан және ағаштан жасалған бөлшектерден жасалған элементтерде көрініс тапты. Мұнда Киль тәрізді архивольттер, фронтондар, жартылай фронтондар, қысқыштар, кокошниктер, пішінделген бағаналар мен пилястрлар, арка туралық белдіктер, күрделі-конфигурациялық және қарапайым панелдер, деңгейлік кронштейндер мен дентикулалар, ашық пішінді қалауда немесе сыланған қабырғалар құрылымында орындалған дамыған платондар мен жиектемелер кездеседі.

Көп деңгейлі карниздердің, платондардың, жапқыштардың, қобдишалардың, бағандар мен қоршаулардың оюланған бөліктері, қатты немесе фрагментті, қарапайым немесе бұйра тігістер бөренелермен де, сыланған қабырға беттерімен де біріктірілген. Кәдімгі екі немесе төрт қабатты шатырлар, шатыр жабындары және бұлбұл күмбездер бар.

Орыс емес бағыт тақталардың, тіректердің, пиластерлердің және бағандардың ұсақ бөлшектелген элементтерімен ұсынылған, олар сыланған қабырғалармен шыбықпен қапталған панельдермен, медальондармен және рустиктермен біріктірілген.

Этноархитектураның сәулет ескерткіштері мен XIX ғасырдағы республиканың әртүрлі аймақтарынан келген халық шеберлерінің туындыларына жүргізілген зерттеулер қазіргі заманғы сәулетшілер мен халық шеберлері қазақ халқының салт-дәстүрлерінің өзіндік ерекшелігін сақтауға ұмтылатынын көрсетті. Қазіргі уақытта қазақ халқының дәстүрлерін сәулетшілер сәулет объектілерінің сәндік безендірілуінде ғана емес, сонымен қатар олар үшін сәулет ғимараттары мен кешендерін жобалау кезінде жақсы негіз болып табылатын-

дығын атап өту маңызды. Екінші жағынан, біздің республикамыздың қалаларында Еуропаның, Азияның, Шығыстың және басқалардың сәулеті басым орын алады.

Қорытынды

Тарихи-сәулет ескерткіштері орта ғасырлық Қазақстанның құрылыс шеберлігі мен сәулет ескерткіштерінің ішіндегі ең кереметі діни ғимараттар болып табылады. XIX ғасырдың бірінші жартысында құрылыс ісі ауқымын біршама төмендетіп, негізінен батыс және Орталық Қазақстанда қолдау тапты. Батыста өте үлкен мемориалдық ғимараттар пайда болды. XIX ғасырдың соңғы үштен бірі халық сәулеті тарихында ерекше орын алады. Бұл табиғи процестің нақты гүлденуі негізінен республиканың оңтүстік, орталық және батыс аймақтарында болды. Мұны Баб ата мешітінің, Оңтүстік Қазақстан облысындағы Жабраил, Мірәлі баб, Жүсіпбек кесенелерінің, Қызылорда облысындағы қарасопының, Сағыз, Жантай, Ақтөбе, Жамбыл облысындағы Байтымбет кесенелерінің сәулеті дәлелдейді. Барлық негізгі түрі қабір төсемдері орналасқаны белгілі құрылыстарды қалды бетше босағалық-күмбездік. Негізгі кіру порталына, әсіресе оның фланк элементтеріне назар аударылды.

Әдебиеттер:

1. Байпаков К.М. *Средневековая культура Южного Казахстана и Семиречья*. Алма-Ата, 1986, 155 с.
2. Баранов Н.В. *Всеобщая история архитектуры, том 12 (книга 1)*. М., Стройиздат, 1975, 514 с.
3. Гуляницкий Н.Ф. *История архитектуры*. М., 1984, 254 с.
4. Глазычев В.Л. *Эволюция творчества в архитектуре*. М., Стройиздат, 1985, 487 с.
5. Байпаков К.М. *Древняя и средневековая урбанизация Казахстана // по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиций, Книга I Урбанизация Казахстана в эпоху бронзы – раннем средневековье*. Алматы, 2012, 390 с.

References:

1. Baipakov, K.M. *Medieval culture of South Kazakhstan and Semirechye*. Alma-Ata, 1986, 155c. (in Kazakhstan).
2. Baranov v. *General History of architecture in 12 volumes*. M., 1972, P. 139-140. (in Russ.).
3. Gulyanitsky N. *History of architecture*. M., 1984, P. 120-140. (in Russ.).
4. Glazychev V. L. *Evolution of creativity in architecture*. M., Stroyizdat, 1985, 487s. (in Russ.).
5. Baipakov, K.M. *Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan // according to the research materials of complex archaeological expeditions of South Kazakhstan, urbanization of Kazakhstan in the Bronze Age-a book of the early Middle Ages*. Almaty, 2012, P. 40-116. (in Kazakhstan).

О.А. Исаков, Ж.Ж. Бапанова*, А.Г. Тлеген

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати,
г. Тараз, Казахстан

Информация об авторах:

Исаков Ондасын Абдирашидович – д.т.н., профессор строительства, профессор архитектуры, Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0001-8460-3308>, email: abdirashidovich@mail.ru

Бапанова Жанар Жумановна – магистр, старший преподаватель, Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0002-0674-0048>, email: bapanovajanar@gmail.com

Тлеген Айганым Габидовна – магистрант, Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0001-7463-5031>, email: aiganymka_alixan@mail.ru

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ XIX ВЕКА

Аннотация. В статье представлены некоторые результаты исследования истории развития казахской архитектуры XIX века. Здесь представлены жилые и общественные здания того времени, новый тип жилья под названием «Қоржын», «Современное» городское жилье, общественные здания, в частности здания мечетей, а также развитие архитектуры, широкое понимание закономерностей архитектурных композиций. Кроме того, в настоящее время речь идет об использовании архитектурных элементов зданий XIX века.

Ключевые слова: казахская юрта, мечети, типы жилых домов, казахская архитектура, архитектурные элементы, строительные конструкции.

O.A. Isakov, Zh.Zh. Bapanova, A.G. Tlegen

Taraz regional University named after M. Kh. Dulaty, Taraz, Kazakhstan

Information about authors:

Isakov Ondасын Абдиранидович – doctor of technical Sciences, professor of Construction, professor of architecture, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0001-8460-3308>, email: abdirashidovich@mail.ru

Zhanar Zhumanova Bapanova – Master's Degree, Senior Lecturer, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0002-0674-0048>, e-mail: bapanovajanar@gmail.com

Tlegen Aiganym Gabidovna – graduate student, M.Kh.Dulaty Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0001-7463-5031>, email: aiganymka_alixan@mail.ru

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF KAZAKH ARCHITECTURE IN THE XIX CENTURY

Abstract. The article presents some results of the study of the history of the development of Kazakh architecture of the XIX century. It presents residential and public buildings of that time, a new type of housing called "Korzhyun", "Modern" urban housing, public buildings, in particular mosque buildings, as well as the development of architecture, a broad understanding of the patterns of architectural compositions. In addition, at present we are talking about the use of architectural elements of buildings of the XIX century.

Keywords: Kazakh yurt, mosques, types of residential buildings, Kazakh architecture, architectural elements, building structures.